

Pronksi- ja vanema rauaaja uurimine

Valter Lang

Sissejuhatus

Pronksiaja (1800–500 eKr), eelrooma rauaaja (500 eKr – 50 pKr) ja rooma rauaaja (50–450 pKr) (need kaks viimast perioodi moodustavad kokku vanema rauaaja) peamised muistised meie teadmiste järgi 21. sajandi künnisel on järgmised:

- (1) maapealse ehitusega monumentaalsed kivilkalmed, mis jaotatakse mitmesse tüüpi:
 - kivistkalmed (kõige arvukam rühm),
 - laevkalmed,
 - varased tarandkalmed,
 - tüüpilised tarandkalmed,
 - üksiktarandkalmed,
 - kangurkalmed,
 - sammaskalmed;
- (2) maa-alused kalmed, mis sisaldavad nii laiba- kui ka põletusmatuseid;
- (3) suletud asulad:
 - hilispronksiaegsed kindlustatud asulad,
 - vanema rauaaja mäepealsed asulad,
 - kultusekohad;
- (4) avaasulad;
- (5) fossiilsed maakasutussüsteemid:
 - põllukivihunnikute väljad,
 - kamberpõllud;
- (6) lohukivid;
- (7) rauasulatuskohad;
- (8) peitleiud;
- (9) juhuleiud.

Kuna mitmed muistiseliigid ühendavad oma kasutusajaga pronksiaega ja eelrooma rauaaega, siis on nii Eestis kui ka mujal Läänemere idaranniku maades neid perioode tihti kokku võetud ühise ajastu – varane metalliaeg – alla. Sisuliseks põhjuseks on esitatud argument, et metalli leidus tollal veel vähe ning suuremalt jaolt jätkus kiviriistade valmistamine ja kasutamine. Rooma rauaaega on siiski kogu teadusliku arheoloogia perioodil vaadeldud eraldi etapina, põhjuseks rikkaliku hauainventariga kalmete olemasolu. Varase metalliaja mõiste loomise ajal (1950ndad) tunti pronksi- ja eelrooma rauaaja muistiseid ja leide tõesti veel tagasihoidlikult, kuid nüüdseks on see pilt tundmatuseni muutunud. Võttes aluseks uuemad uurimistulemused ühiskonna, usundi, omandisuhete ja asustusmustrite arengu põhitendentsidest, võib üheskoos vaadelda hoopis perioodi 1100 eKr – 450 pKr, s.o noorema pronksiaja algusest rooma rauaaja lõpuni, samal ajal kui vanemal pronksiajal kujunesid järk-järgult välja eeldused nondeks arenguteks. Siinses käsitluses lähtutakse küll jaotusest erinevateks perioodideks, kuid nimetatud põhjusel vaadeldakse pronksi- ja vanema rauaaja uurimist koos.

Pronksiaja, eelrooma ja rooma rauaaja mõiste kujunemine ning esimesed uurimistulemused (kuni 1930ndate keskpaigani)

Kuna veel isegi 19. ja 20. sajandi vahetusel oli II ja I aastatuhandest eKr pärinevaid metallileide äärmiselt vähe¹, siis pole imeks pandav, et seesuguseid perioode nagu pronksiaeg ja eelrooma rauaaeg meie esimeste arheoloogide töödes omaette etappidena ei eristatud. Nii Constantin Grewingki kui hiljem ka Richard Hausmanni arvates elati Eesti alal kiviaja tingimustes kuni rooma rauaaja alguseni, kuigi üksikuid metallesemeid tunti ja kasutati (Grewing 1882, 58; Hausmann 1896, XII j; 1910, 11 j).² Tasapisi, alates 19. sajandi viimasest veerandist, hakati tundma õppima ka esimesi hilispronksiaja ning eelrooma rauaaja kinnismuistiseid – kivikirstkalmeid –, kuid esialgu neid dateerida ei osatud ja nende roll vastavate perioodide lahtimõtestamisel jäi olematuks (Laneman 2002, 10 jj).

Esimesed konkreetsete daatumid *pronksiaja* jaoks andis Aarne Michaël Tallgren (1922c, 72), kelle arvates Eesti pronksiaja leiud kuulusid ajavahemikku 1800–600/400 eKr. Tollal oli Eesti aladelt teada ühtekokku 14 pronkseset 11 leiukohast; seitse leidu neljast kohast dateeriti nooremasse, ülejäänud vanemasse pronksiaega (Tallgren 1922c, tabel lk 74).³ Kümme aastat hiljem oli pronksesemete hulk suurenenud paarikümneni ning Harri Moora dateeris kõnealuse perioodi mõnevõrra kitsamatesse raamidesse: 1500–500 eKr (Moora 1932, 22 jj). Paar aastat hiljem tõmbas ta pronksiaja alumise piiri veelgi hilisemaks, aasta 1300 juurde eKr (EA I, 1935). Selliseks (1300–500 eKr) jäid pronksiaja piirdaatumid järgmiseks 40 aastaks, kuni Vello Lõugase uurimusteni (1970a, c).

Alates 20. sajandi algusest hakkas järjest rohkem informatsiooni kogunema kivikirstkalmete⁴ kohta, seda peamiselt tänu baltisaksa asjaarmastajate Artur Spreckelseni ja

¹ 20. sajandi algul teati Eesti-, Liivi- ja Kuramaalt kokku vaid umbes 20 pronksiaegset metallest; eelrooma rauaaega dateeritavaid pronks- või raudesemeid ei tuntud üldse.

² Näiteks Hausmannil (1910) esineb küll termin “pronksiaeg” esiajaloolise perioodi tähenduses, kuid seda ainult võrdluste tegemiseks Rootsiga, kust ta arvas meie vähesed metallasjad pärit olevat. Samas märgib ta: “*Steinzeit und Eisenzeit berühren sich hier etwa um die Zeit der Geburt Christi*” (Hausmann 1910, 12).

³ Tegelikult oli leidude hulk natuke suurem: Tehumardi peitleius eristas Tallgren vaid neli eset, kuid seal oli neid vähemalt kuus, lisaks ülesulanud fragmendid veel seitsmendastki (vt Jaanits *et al.* 1982, 154). Seega tuleks toonaseks pronksleidude hulgaks hinnata 17.

⁴ Eesti kivikirstkalmed on maapealse ehitusega monumentaalsed haudrajatised, mida ümbritseb harilikult üks või ka mitu kividest laotud ringmüüri ning mille keskel on tavaliselt üks, harvem paar-kolm kivikirstu. Kalmete läbimõõt on tavaliselt kümme-konnan või tosina meetri ja kõrgus ühe meetri ringis. Surnud on kirstudesse enamasti maetud põletamata (põletusmatused esineb väga harva), vahel kohtab matused ka väljaspool kirste.

Adolf Friedenthali väljakaevamistele mitmel pool Põhja-Eestis (Saha, Lagedi, Muuksi, Napa jt kalmed; vt Spreckelsen 1907; 1926a; 1927; 1932; Friedenthal 1927). Hauapanuste vähesuse tõttu valmistas kivikirstkalmete dateerimine esialgu tõsiseid raskusi. Hausmanni (1908) ja Spreckelseni (1932) arvates kuulusid kõnealused muistised kahte ajaliselt erinevasse rühma: ühed kiviaja lõppu, teised rooma rauaaega. Sellise dateeringu põhjuseks oli asjaolu, et osast kalmetest leiti kamm- ja nõorornamendiga keraamikat, mis arvati kuuluvat hiliskiviaega, teisest osast saadi aga leide rauaaaja algusest. Tallgren (1922c, 77) kahtles nende kalmete nõnda suures vanuses, kuid alles tänu Marta Schmiedehelmi kaevamistele Jäbara kalmetel 1920. aastate teisel poolel hakkas järk-järgult kujunema veendumus, et Eesti kivikirstkalmed pärinevad perioodist hilispronksiaeg – rooma rauaaaja algus (Moora 1932, 26).

Eesti ja kogu Baltikumi pronksiajaga tegeles 1930. aastatel aktiivselt läti arheoloog Eduards Šturms. Eesti kontekstis on oluline tema artikkel, kus esmakordselt analüüsitakse kogu pronksi- ja eelrooma rauaaaja esemelist materjali ning nende põhjal ka tolle aja nn kultuurisuhteid (Šturms 1935). Kui vanemal pronksiajal jõudis Eestisse metallesemid nii Skandinaaviast kui ka Lõuna-Baltikumist ja Venemaalt, siis nooremal pronksiajal domineeris siin Šturmsi arvates täiesti Skandinaavia pronksikeskuse mõju. Sealjuures läinud piir Skandinaavia ja Lõuna-Baltikumi kultuurimõjutuste vahel enam-vähem piki Väina jõge (lisaks kuulus Skandinaavia mõjutuste tsoon ka Kuramaa). Samasugused kultuurisuhted jätkusid eelrooma rauaaaja I perioodil, kuid igasugused leiud puudusid Šturmsi meelest alates eelrooma rauaaaja II perioodist kuni rooma rauaaaja alguseni.

Samaaegselt ülalmainitud tööga valmis Skandinaavia ja Baltikumi kultuurisuhetest pronksi- ja eelrooma rauaaajal artikkel Birger Nermani sulest (1933). Tema ei piirdunud üksnes esemelise materjali analüüsiga, vaid käsitles ka kalmeid – nii Kuramaa laevkalmeid kui Eesti kivikirstkalmeid. Nii nimetatud kalmed kui ka pronksesemed tunnistasid Nermani meelest otseseid sisserändeid Rootsi aladelt, eelkõige Gotlandilt ja Mälari ümbruskonnast. Siinjuures toetus ta muuhulgas Friedenthali arvamusele, et (Muuksi) kivikirstkalmetest leitud luustike koljud kuuluvad nn põhja rassi esindajatele. Eesti soost uurijad jätsid kivikirstkalmete päritolu tollal enam-vähem lahtiseks, osutades nii Gotlandile kui ka Ida-Preisile kui mõjutuste võimalikele lähtealale (Moora 1929a, 15; 1932, 26 jj).⁵

Kuna veel 1920. aastate algul puudusid I aastatuhande teise poolde eKr dateeritavad leiud, siis lõpetas Tallgren (1922c) oma pronksiaja käsitluse u 600–400 eKr ja alustas rauaaajaga 1. sajandist pKr. Vahepealset aega ta eraldi ei analüüsinud, kuigi oletas, et sellel nn eelrooma rauaaajal (*vorrömische Eisenzeit*) pidid Eestisse olema jõudnud soome sugu rahvad oma väga vaese, idapoolsele gorodištše kultuurile iseloomuliku küttide ja kalurite materiaalse kultuuriga (Tallgren 1922c, 126). **Eelrooma rauaaeg** eraldi perioodina hakkab arheoloogilises terminoloogias esinema alles 1920. aastate keskpaiku, kui Schmiedehelmil õnnestus uurida üht selle perioodi algusse kuuluvat kivikirstkalmet Jäbaras (kalme A), kust leiti meie tollased vanimad raudesemed (Schmiedehelm 1926). Järgnevalt eristas selle perioodi (500 eKr – ajaarvamise vahetus) Moora, esialgu peamiselt naabermaadega võrreldava kronoloogia loomiseks (Moora 1929a, 1). Uurija arvates (Moora 1932, 28 j) jätkusid tol ajastul vanad ühiskondlikud ja kultuurilised suhted, jätkati samasuguste kalmete (st kivikirstkalmete) ehitamist nagu pronksiajalgi; ainsa uuendusena võis nimetada esimeste raudesemete ilmumist. Teati ka väikest hulka pronksesemeid (mõned kaelavõrud ja ehtenõelad), mis osutasid sidemetele nii Skandinaavia kui ka Ida-Preisiga. Oluline on rõhutada, et erinevalt Tallgrenist ei näinud Moora mingit asustus- ja kultuurikatkestust üleminekul pronksiajalt eelrooma rauaaajale: areng (ehkki vaevaline) jätkus kohalikult põhjalt. Kui uusi elanikke saabuski tol ajal Eestisse ida poolt, siis sulandusid need kiirelt varasemasse kohapealsesse sugulasrahvasse. Moora 1932. a käsitluses näeme esmakordselt kuju võtmas ideed asustuse, kultuuri ja etnilise koosluse järjepidevusest Eestis neoliitilisest kammkeraamika kultuurist üle pronksi- ja eelrooma rauaaaja kuni rooma rauaaajani ja sealt edasi kuni ajalooliste aegadeeni.

⁵ Vassar (1938a) osutas omalt poolt kivikirstkalmetest leitud keraamika, luu- ja kiviesemete sarnasusele tolleks ajaks juba tuntuks saanud kindlustatud asulate materjaliga (vt allpool). Siit võis lugeja edasi mõelda ka vastavad muistised rajanud inimeste etnilisele lähedusele.

Eelrooma rauaaja kultuuri vaesust, st muististe vähesust seletas Moora (1932) pronksiajal alanud majandusliku depressiooni jätkumisega. Järgneva 5–6 aasta jooksul lisandus aga ridamisi uusi leide, samuti õpiti tundma (kindlustatud) asulate materjali, ning nii võiski nentida, et kultuurilise arengu mõttes pole eelrooma rauaaeg olnud sugugi vaene (Moora 1938c, 369). Ka mitmed kaudsed tõendid – varase rooma rauaaja esemetüübid, mis lähtusid just eelrooma rauaaja vormidest (kuigi neid nii hästi ei tuntud) – osutasid selle perioodi olulisusele kultuurilises ja majanduslikus arengus.

Erinevalt pronksi- ja eelrooma rauaajast paistis *rooma rauaaeg* juba algusest peale välja spetsiifilise ajastuna, mida iseloomustasid nii monumentaalsed kalmed kui ka rikkalikud ja suhteliselt hästi dateeritavad hauapanused. Juba 19. sajandil olid uurijad jõudnud tõdemuseni, et Eesti (ja ka Liivi ja Läti alade) rauaaja materjal jaguneb selgelt kahte rühma: (1) esimesed viis sajandit pKr (e rooma rauaaeg), mil materiaalne kultuur Baltikumis oli ühtne ja nn tugeva gooti värvinguga, ning (2) (8.)9. sajand – 13. sajandi algus (e noorem rauaaeg), kui eristusid nn rahvuslikud (st eesti, liivi ja läti) kultuurid.

Rooma rauaaja peamisteks (ja pikka aega ainsateks) muististeks olid suured, paljudest nelinurksetest kambritest koosnevad nn tüüpilised tarandkalmed.⁶ Kui seesuguseid kalmeid 19. sajandi neljanda veerandi hakul uurima hakati,⁷ oletati algul, et tegu on samasuguste muististega nagu Kuramaal avastatud (pronksiaegsed) laevkalmed. Grewingki hinnangul olid meie rikkaliku leiumaterjaliga rooma rauaaja kalmed rajatud germaanlaste, täpsemalt idagermaani hõimu gootide poolt, kes rändasid Visla alamjooksu aladelt tänapäeva Eesti ja Põhja-Läti piirkonda aasta 200 paiku pKr (Grewingk 1877a; vt ka Lang, käesolev kogumik, a). Kriitilisemad välitööd Tüsamäe ja Nõo Jaagupi kalmel (Pavel A. Viskovatov, Georg Loeschcke) 1880. aastate lõpul näitasid siiski, et laevkalmetega ei olnud meie tarandkalmetel midagi ühist (vt Tvauri 2003a, 46 jj). Hausmanni eeskujul hakati neid kalmeid ühe iseloomuliku tunnuse – risti läbi matmispaiga kulgevate müüride – järgi kutsuma kiviridakalmeteks (*Steinreihengräber*), milline termin jäi kasutusele kuni 1920. aastate alguseni. Hausmann ise viis läbi kaevamisi Saamueli (Truuta), Tamsa, Kambja Kullaku jt kivikalmetel.

Perioodi uurimine 1920. ja 1930. aastatel jätkus hoogsa tarandkalmete kaevamisega. Siinkohal tuleb märkida väljakaevamisi Nurmsis (1921–1922 Tallgren, 1922–1923 Moora, 1934–1935 Vassar), Padal (1928–1929 Schmiedehelm), Ojaveskil (1932–1933 Friedenthal), Purtse-Matkal (1927–1933 Friedenthal), Paalis (1933 Schmiedehelm), Nõo Jaagupis (1933–1935 ja 1938 Moora, Vassar ja Ariste) ning eriti kolmel Jäbara tarandkalmel (1926, 1933–1934 Schmiedehelm).⁸ Oma ülevaate teoses Eesti arheoloogiast ei nõustu Tallgren (1922c) kasutama enam kiviridakalme nimetust, kuivõrd tema arvates – nagu juba varem oli väitnud Friedenthal (1911) – oli tegu pigem üksteisest kivimüüridega eraldatud nelinurksete kivilademetega (*Steinsetzungen*). Uurija arvates kuulusid seesugused kivikalmed juba eelrooma rauaajal ida poolt sisserännanud läänemeresoomlaste esivanematele, kes olid siinmail sattunud tugeva idagermaani (gooti) mõju alla. Oletati isegi germaani “faktooriate” olemasolu.⁹ Tänapäevani kasutatava termini “tarandkalme” tõi käibesse Moora 1930. aastate keskel: kui 1932. a üldkäsitluses esineb nimetus *Steinsetzung mit rechteckigen Zellen* (Moora 1932, 30 jj), siis 1935. a töös kohtab juba mõisteid “tarand” ja “tarandikkalme” (EA I, 1935, 116 jj). Hiljem pisut mugandunud “tarandkalme” võeti spetsiifilise kalmetüübi nimetusena kasutusele ka paljudes teistes keeltes (nt saksa k *Tarandgrab*, soome k *tarhakalmisto*).

⁶ Tüüpiliste liitunud tarandkalmete pikkus ulatub tavaliselt kuni poolesaja, vahel isegi sadakonna meetrini, laius kuni paarikümne meetrini, kusjuures kõrgus jääb tänapäeval umbes meetri-pooleteise ümber. Need kalmerajatised koosnevad mõnest kuni isegi mõnekümnest ristkülikukujulisest tarandist, kuhu surnud maeti enamasti põletatult. Hauapanused on sellistes kalmetes rikkalikud, kuid üksikud matusekompleksid tavaliselt eristatavad ei ole.

⁷ Siinkohal võib nimetada Grewingki kaevamisi Unipiha, Kambja, Tatra ja Pikkjärve II tarandkalmel (Laul 2001, 11).

⁸ Nende kalmete analüüse vt Vassar 1943; Schmiedehelm 1955; Laul 1962; 2001.

⁹ Arvamus idagermaani (gooti) kolooniate olemasolu kohta Eestis pärineb algselt taani keele- ja muinasteadlaselt Wilhelm Thomsenilt 19. sajandi kolmandast veerandist; samal arvamusel oli ka Soome arheoloogia rajaja Johann R. Aspelin (vt Tvauri 2003a, 45).

Jälgides rooma rauaaja kivikalmete levikut, jõudis Moora (1932; EA I, 1935) väga paljudeks aastakümneteks kehtima jäänud järeldusele – mille küll esialgselt oli esitanud juba Tallgren (1922c) –, et just selleks ajaks oli lõpule jõudnud oluline murrang Eesti elanike asustus- ja majandusviisis. Kiviajale iseloomulik muististe koondumine suuremate veekogude äärde väheviljakatele muldadele oli nimelt asendunud muististe paiknemisega tänapäevastel põllumaadadel või nende läheduses. Ka tarandkalmete pikaajaline kasutus kõneles sellest, et nende ehitajad elatusid paiksest püsipõllundusest. Nagu Tallgren, nii arvas tollal ka Moora (1932; EA I, 1935, 88, 114), et Eestis (täpsemalt Põhja-Eesti rannikul) võis leiduda germaanlaste kolooniaid, millele viitasid nii Läänemere kagurannikult pärit esemetüübid kui ka germaani laenuid läänemeresoome keeltes.

Niisiis oli 1930. aastate alguseks kujunenud välja arusaam kõigi kolme siinkäsitletava perioodi kronoloogiast ja ühtlasi ka teatud ettekujutus nende ajastute materiaalse kultuuri põhiolemusest. Teadmised pronksiajast, eelrooma ja rooma rauaajast tuginesid tollal siiski ainuüksi kalmete ja juhuleidude (needki pärit enamasti kalmetest) uurimisele ja jäid nii paratamatult ühekülgses. Samas ei olnud ka nende perioodide uurimine omavahel kuigi tasakaalustatud – peamiselt kaevati rohke leiuainesega tarandkalmeid, vähem aga eelnevate ajastute kivikirstkalmeid. Üsna kasinaks jäid teadmised vanemast pronksiajast.

Uued avastused ja käsitlusviisid (1930. aastate teisest poolest kuni 1950. aastate lõpuni)

Oluliseks murranguks kujunes kindlustatud asulate avastamine ja uurimine alates 1930. aastatest, millega toodi käibesse seni ühekülgses kalmete materjali ja juhuleidude kõrval ka rikkalik valik asulamaterjali. Esimene kindlustatud asula – Asva Saaremaal – leiti 1930. a ning seda kaevati 1931, 1934 ja 1938–1939 (Indreko 1939); teine selline asula avastati Iru Põhja-Eestis ning uuriti aastail 1936–1938 (Vassar 1939). Mõlemat muistist kaevati korduvalt ka pärast Teist maailmasõda. Mainitud asulate avastamisega suurenes peamiste pronksi- ja vanema rauaaja kinnismuistiselike arv kolmeni: kindlustatud asulad, kivikirstkalmed ja tarandkalmed; oluliselt suurenes vastava leiumaterjali (sh metallesemed) hulk.

Muistised ja väljakaevamised

Kindlustatud asulate tähtsust pronksi- ja eelrooma rauaaja uurimise seisukohalt nii kultuurilisest, sotsiaalsest kui ka majanduslikust aspektist hinnati kohe väga kõrgelt (Moora 1938c, 366 j). Kindlustatud asulaid hakati pidama “sugukonnalinnusteks”– küladeks, mis paiknesid looduslikult kaitstud kohas ja kus elas üheskoos mõni sugukond (Moora 1939a, 10). Asva vanem asustus dateeriti esialgu 8.–7. sajandisse eKr (Indreko 1939, 47), Iru asula aga natuke nooremaks, I aastatuhande teise poolde eKr (Vassar 1939, 78 jj). Meie kindlustatud asulaid võrreldi samasugustega Lätis, Ida-Leedus ja kaugemal ida pool, nn gorodištše kultuuri alal, ning seostati soome-ugri hõimudega, kellel muuhulgas oli tihedaid kauba- ja kultuurisidemeid Kesk-Euroopa Lausitzi kultuuriga (Indreko 1939, 49 j). Otsustades kaevamisleidude põhjal, tegelesid kindlustatud asulate elanikud pronksivalamise, karjakasvatuse, põlluharimise, hülgepüügi, kalastuse ja jahindusega.

Kindlustatud asulate kaevamine jätkus ka pärast Teist maailmasõda. Nii kaevati 1948–1949 Asvas (Vassar ja Schmiedehelm),¹⁰ 1952–1958 Iru (Vassar) ning 1949–1950 Koilas (Schmiedehelm); vähesel hulgal varaseid leide saadi veel mitmelt poolt mujaltki. Uues Eesti (NSV) ajaloo üldkäsitluses dateeriti Asva ja Iru asulad perioodi I aastatuhande teisest veerandist eKr kuni ajaarvamise vahetuseni, kusjuures nii asulatüüpi ennast kui ka

¹⁰ Asva enne- ja pärastõjaaegsete (kuni 1949) kaevamiste tulemused on kokku võetud Vassari poolt (1955).

leiumaterjali võrreldi nüüd ühelt poolt Volga ülemjooksu piirkonna Djakovo kultuuri muististega, teiselt poolt aga endiselt Lausitzi kultuuri leidudega Kesk-Euroopas. Sajanditesse ajaarvamise vahetuse ümber dateeriti mõned nõrga kultuurkihiga linnused (Muuksi, Koila, Purtse), mis arvati olevat olnud ajutisteks varjupaikadeks. Püsiva elanikkonnaga kindlustatud asulate mahajätmist ajaarvamise vahetusel seostati viljakasvatuse osatähtsuse kasvu ning asustuse hajumisega harimiskõlblikele maadele (EA I, 1955).

Mõningaid andmeid kogunes ka *avaasulate* kohta. Põhiliselt Lembit Jaanitsa uurimistööde tulemusel eristati (vanema) pronksiaja kihistused mitmete hilisneoliitiliste asulate leiumaterjalis. Sellised asulad paiknesid Kesk- ja Ida-Eestis: Akali, Siimusaare, Villa, Narva Joaorg jt (Jaanits 1959b). Tuleb märkida, et nimetatud kihistused olid kõikjal üsna nõrgad, koosnedes vähesest hulgast tasapinnalisest, riibitud pindadega või tekstiilkeraamikast, samuti hilisest nõorkeraamikast, mis tollal dateeriti neoliitikumi lõppu ja vanemasse pronksiaega. Hilisem uurimus on nendesse dateeringutesse teinud olulisi korrektiive (vt Lang & Kriiska 2001).

Kivikirstkalmete uurimisse andis olulise panuse Artur Vassar oma töödega Muuksis (1936–1937), samuti mõnedel teistel vastavatel kalmetel (Vassar 1938a). Kui eelnevad uurijad olid keskendunud eelkõige kivikirstkalmete keskkoha (st keskse kirstu) uurimisele, siis Vassar pööras esimesena tähelepanu kogu matmispaigale, avades kalmed tervikuna. Selliselt sai ta andmeid ka kalmeid ümbritsevate ringmüüride ning äärevare, samuti teiste kirstude ja kirstuväliste matuste kohta müüri piiratud alal. Kõik väljakaevatud kihid ja konstruktsioonid dokumenteeriti põhjalikult ja Vassarile iseloomuliku detailsusega. Vassari tööd ei muutnud küll juba pisut varem kujunenud arvamust kivikirstkalmete dateeringust, kuid ta täpsustas oluliselt nende ehitus- ning matmisviisi, hiljem ka kivikirstkalmete arengut tarandkalmeteks puudutavaid asjaolusid (Vassar 1943). Kivikirstkalme kõige olulisemaks komponendiks pidas ta ringmüüri, millel oli sümbolne ja rituaalne tähendus matmispaiga eraldamisel muust maailmast, samas kui kirst (või kirstud) oli vaid üheks matmiskohaks teiste hulgas (sest maetud on ka väljapoole kirstu). Kui varasemate uurijate arvates tekkisid tarandid lihtsalt nelinurksete kirstude suurenemise teel (Hausmann 1910; Moora 1932, 31), siis Vassari järgi oli selleks, mis muutus, just ringmüür: ringikujuline matmisala piir asendus nelinurksega (tarandkalmed), sest nii ringmüüri kui tarandimüüri oli üks ja sama funktsioon – olla kalme piiriks. Selles arengus nägi Vassar elamuarhitektuuris toimunud muutuse (ümarapõhjaliste kodade asemele ristpalkhooned) mõju sakraalarhitektuurile, kuna ta käsitles nii kivikirstkalmeid kui ka tarandkalmeid surnumajadena. Sellele seletusele tugines ka väide kultuuri, asustuse ja etnilise arengu järjepidevusest üleminekul pronksiajalt (rooma) rauaajale.

Järgnevad aastakümned lisasid kivikirstkalmete uurimislukku suhteliselt vähe. Pärast Vassari välitöid Muuksis saab nimetada vaid kaevamisi kolmel kalmel Karustes Saaremaal (1940 Vassar), Pakre Tõnsul (1940 Vassar) ja Kõpu Pihlal (1941 Schmiedehelme) – kõik need tööd olid seotud Nõukogude Liidu sõjaväebaasidele eraldatud maade vabastamisega muinsuskaitse alt. Pärast sõda kaevati läbi Lüganuse Tark-Jaagu nelja ringmüüri kalme (1954, 1956–1957 Schmiedehelme ja Laul) ning Kihelkonna Loona mitmekihiline matmispaik (1958–1959 Jaanits). Lisaks kivikirstkalmetele oli juba 1930. aastate lõpul jõutud uurida seesuguseidki kalmeid, mis väliselt küll meenutasid kivikirstkalmeid, kuid mille keskel puudus kirst (Uri Klaukse, 1939 Vassar) või kus puudus isegi ringmüür (Nehatu, 1936 Vassar). Nendest nn kangurkalmetest saadud leiud osutasid peamiselt eelrooma rauaajale¹¹, seega kivikirstkalmetega samale ajale. Juba varem oli ühte analoogilist matmispaika uuritud Hageri Mikuris (1921 Tallgren).

Rooma rauaaja *tarandkalmete* uurimine jätkus kaevamistega Ülpre (1941 Vassar), Mäletjärve (1942, 1947–1948 Vassar ja Ariste) ning Nava (1945–1946 Moora) kalmetel. Järgnevalt tuli ette võtta rida päästetöid Virumaa tööstusrajoonides (Lõugas 1991a, 13). Nii kaevati läbi varane tarandkalme Toilas (1947 Schmiedehelme), kaks kalmet Järvel (1946–1947 Schmiedehelme ja Ariste) ning osaliselt üks matmispaik Jõhvi lähedal Kahulas (1948 Schmiedehelme). Mainida võib ka Toovere tarandkalme kaevamisi Põhja-Tartumaal (1947

¹¹ Nehatu kangurkalme dateeris Vassar esialgu keskmisse rauaajaga (Vassar 1936) ning selle märksa varasemale dateeringule osutas alles Vello Lõugas (1970a).

Moor). Erandlikuks nii oma kuju kui ka asukoha poolest osutusid 3.–4. sajandisse dateeritud sammas- e bautakivikalmed (rootsi k *bautastenar*) Valkla mererannal, mida uuriti juba 1937. a Osvald Saadre poolt.

Üldkäsituse areng

Pronksiaja ja vanema rauaaja üldkäsituse arengu seisukohalt on olulised mitmed 1950. aastate keskpaiku avaldatud üldistavad uurimused, mida võib vaadelda kokkuvõttena Eesti professionaalse arheoloogia esimese põlvkonna töödest (EA I, 1955; Schmiedehelm 1955; EREA, 1956). Kõigepealt tuleb mainida muudatust periodiseerimises (Moor 1954; EA I, 1955). Vastavalt nõukogude marksistlikule ajalookäsitusele – millest nüüd, pärast sõda, oli kohustuslik lähtuda – toimus areng läbi nn ühiskondlik-majanduslike formatsioonide. Vanem pronksiaeg koos sellele eelnenud hilisneoliitikumiga (alates nööriamika kultuurist) nimetati ümber üleminekuks isajärgsele sugukonnale. Noorem pronksiaega ja eelrooma rauaaga (I aastatuhat eKr) peeti isajärgse sugukonna ajaks, samas kui rooma rauaajal arvati olevat aset leidnud sugukondliku korra lagunemine.

Lähtudes tollastest kaanonitest, tingis ülemineku emajärgselt sugukonnalt *isajärgsele sugukonnale* majanduse areng, täpsemalt koduloomakasvatuse levik senise püügimajanduse asemel (EA I, 1955, 31 jj). Kuna küttimisest välja arenenud karjakasvatus oli meeste tegevusala, siis tõusis just meeste töö tootlikkus ning ühtlasi nende tähtsus ühiskonnas. Otsustades muististe põhjal, elati isajärgse sugukonna ajal suurperedena, mõnes piirkonnas (nt Kahala übruses, kus on tavalisest tunduvalt suurem kalmete kontsentratsioon) ka suuremate kogukondadena. Arvati, et suurperes elas koos mitu üksikperet (sealjuures erinevatest põlvkondadest), kellel oli ühine esiisa ning kes olid seotud ühise tootmise, omandi ja tarbimisega. Kivikirstkalmete rühmad usuti olevat kuulunud just seesugustele suurperedele, kusjuures iga üksikpere mattis oma surnuid eraldi kalmesse. Asva ja Iru kindlustatud asulaid peeti teistest tugevamate suurperede püsielupaikadeks. Piirkonnad, kus eraldi kalmerühmi paiknes lähestikku koos, arvati olevat kuulunud tervetele sugukondadele. Rühm naabersugukondi moodustas selle käsitlusviisi kohaselt hõimu.

Nii kindlustatud asulate kui ka kalmete kasutamise pikaajalisus osutas sajandeid väldanud paiksele eluviisile. Kuigi küttimine ja kalapüük olid veel olulisel kohal elatusvahendite hankimises, saavutas aja jooksul ülekaalu karja- ja viljakasvatus, esialgu eriti esimene. Asva ja Iru osteoloogilises materjalis moodustasid koduloomade luud juba 4/5, rohkesti oli sealt saadud ka põlluharimisele osutavaid leide (sarvkõplad, linakammid, viljaterade jäljed savinõudel). Jõudsaid edusamme tegi metallitöö: kindlustatud asulates valati pronksi (tehti nii ehteid kui relvi), üsna pea õpiti valmistama ka rauda. Majandusliku, ühiskondliku ja kultuurilise arengu taset peeti I aastatuhandel eKr samasuguseks kui näiteks Volga ja Dnepri ülemjooksu hõimudel. Läänepoolsete naabritega võrdlusi ei tehtud.

Mis puutub *rooma rauaajaga*, siis selle perioodi peamise muistiseliiigi – tarandkalmete – uurimisse oli märkimisväärse panuse andnud Artur Vassar juba 1943. a oma käsikirjaliseks jäänud dissertatsioonis. Nurmsi tarandkalme põhjal analüüsis ta seesuguste matmispaikade ja neile iseloomuliku matmisviisi teket, arengut ja hääbumist. Näidates tarandkalmete väljakujunemist varasematest kivikirstkalmetest (vt eespool), tõestas Vassar ühtlasi elanikkonna ja asustuse järjepidevuse üleminekul eelrooma rauaajalt rooma rauaajale. Oluliseks tähiseks (Virumaa) eelrooma ja eriti rooma rauaaja uurimisel kujunes Marta Schmiedehelmi doktoritöö (1955). Tänu eelnenud aastakümnete paljudele väljakaevamistele ning mainitud üldistavatele töödele¹² oli rooma rauaajaga kujunenud kõige paremini uuritud esiajalooliseks perioodiks Eestis.

1955. a üldkäsituses (EA I, 1955, 42 jj) rõhutatakse juba varem täheldatud asustuse nihkumist põlluharimiseks sobivatele muldadele rooma rauaajal (e sugukondliku korra lagunemise perioodil), mis peegeldas viljakasvatuse tõusu juhtivale kohale elatise hankimisel. Seesuguse arengu teinud võimalikuks rauatööskuste laialdasem levik ning rauast tööriistade

¹² Lisaks Vassari ja Schmiedehelmi käsitlustele ei tohi siinkohal ära unustada Harri Moora töid rooma rauaaja kohta, eriti tema 1938. a ilmunud doktoritööd Läti vanemast rauaajast (Moor 1938a).

kasutamine. Maakasutuse peamiseks vormiks peeti perioodiliselt ringlevat alepõllundust: mõneaastase viljakasvatuse järel jäeti põld paarikümneks aastaks sööti, enne kui see taas võsast-metsast puhtaks põletati. Seesugune maakasutusviis nõudis suurte reservmaade ja rohke tööjõu olemasolu. Alepõllunduse kõrval oletati ka inimjõul veetava adra kasutuselevõttu ning esimeste korrapärasemate põldude kujunemist vaadeldaval ajajärgul.¹³ Nii nagu eelmisel perioodil üks kivistkalmete rühm, vastas nüüd suurpere matmispaigale kollektiivmatustega tarandkalme, kusjuures väikepered matsid eraldi taranditesse. Kuna tarandkalmed paiknevad maastikul enamasti ühekaupa ja rohkem hajutatult, siis arvati selles nähtuses peegelduvat varasema hõimukorralduse lagunemine ja suurperede eraldumine enam-vähem iseseisvateks asustus- ja tootmisüksusteks. Sugukondlikud sidemed selle tulemusena veel ei katkenud täielikult, küll aga "lõdvenesid". Tarandkalmetesse matmise lõppemist I aastatuhande keskpaiku pKr usuti võivat seletada üksikperede eraldumisega suurperedest. Maa erinevates piirkondades esile tulevaid erinevusi kalmehituses, matmisviisis ja materiaalses kultuuris seostati teatud väiksemate murderühmade olemasoluga, seega siis etniliste erinevustega üksikute hõimude vahel.

1950. aastatel pöörati meie arheoloogias väga palju tähelepanu *etniliste küsimuste* uurimisele (EREA, 1956; vt Lang, käesolev kogumik, a). Tolleaegsete ettekujutuste järgi olid soome-ugri keeli kõnelevad hõimud saanud Baltimaale koos tüüpilise kammkeraamika (tollal dateeritud aega u 3000 eKr) levikuga idast, kusjuures balti rahvaste esivanemad oleval saanud siia hiljem, koos nöörikeramika kultuuriga. Järgnevatel sajanditel leidis aset teatav segunemine, mille tulemusena võivat alates I aastatuhandest eKr jälgida kahe erineva etnilise rühmituse kujunemist: Eestis ja Põhja-Lätis olid selleks eesti ja liivi hõimud, mujal Lätis ja Leedus aga balti hõimud. Kummalgi rühmitusel olid erinevat tüüpi kalmed ning küllaltki erinev materiaalne kultuur; seesugused erinevused süvenesid järgnevatel perioodidel.

Selle teooriaga olid antud paradigmaatilised raamid nii etniliste suhete kui ka asutuse ja kultuuri järjepidevuse uurimiseks. Lõplikult kinnistus seisukoht eestlaste ja nende esivanemate elamisest omal maal viimase viie tuhande aasta jooksul – seega ka asutuse järjepidevus kogu käesolevas artiklis käsitletaval ajastul. Pärast neoliitikumis aset leidnud sisserändeid oli kogu asustuslooline areng toimunud kohalikult põhjal, millega välistati ka varem levinud seisukohad nt gooti "faktooriade" (ja germaani ülemkihi) olemasolust Põhja-Eestis. Etniliste suhete käsitusviis püsis Eestis seesugusena kuni 1990. aastateni.

Uurimisperioodi kokkuvõtteks võib märkida, et tänu kindlustatud asulakohtade tundmaõppimisele oli oluliselt täienenud ettekujutus kõnealuste perioodide majandusest ja igapäevaelust. Marksistliku teooria juurutamine meie arheoloogias lisas aga esiaja käsitlusele sotsiaalse dimensiooni. Hoolimata nõukogude marksistliku ühiskonnateooria puudustest (dogmaatilisus, tugev ideoloogiline kallutatus), aitas see muistset ühiskonda ette kujutada dünaamilisemana, sotsiaalselt mobiilsemana, ning ühtlasi otsida vastuseid küsimustele ühiskonna arengu allhoovuste kohta. See kõik oli küllalt uudne võrreldes varasema kultuuriajaloolise arheoloogia käsitusviisiga. Eri perioodide lõikes tuleb täheldada, et seoses kindlustatud asulate kaevamisega oli märkimisväärselt paranenud hilispronksiaja (tollal arvati küll, et peaaegu kogu I aastatuhande eKr) materjali tundmine; samuti oli uusi tarandkalmeid kaevatud rooma rauaajast. Peaaegu mingit muutust ei saa esile tuua vanema pronksiaja uurimises.

¹³ Seda sundis oletama mitte arheoloogiline aines, vaid vastava (laen)sõnavara arvatav olemasolu eesti keeles (ader, vagu, põld).

Uurimistööd 1960ndatest 1980. aastateni

Alates 1960. aastatest suundus arheoloogiline uurimistöö nende Eesti piirkondade ja perioodide lähemale tundmaõppimisele, mis seni olid jäänud tagaplaanile. Piirkondadest vajasisid põhjalikumalt uurimist eeskätt Lääne-Eesti ja saared, samuti Kesk- ja Lõuna-Eesti; perioodidest olid vaeslapse ossa jäänud vanem pronksi- ja eelrooma rauaaeg. Uutest, st Eesti teise põlvkonna professionaalsetest arheoloogidest oli Vello Lõugas see, kelle uurimisteemaks saigi pronksi- ja eelrooma rauaaeg e varane metalliaeg ning kes sel eesmärgil hakkas kaevamisi läbi viima eeskätt Põhja- ja Lääne-Eesti muististel. Tanel Moora keskendus samas Kesk-Eestile ja Silvia Laul Kagu-Eestile. Uurimistöde kohta avaldati järgmistel aastakümnetel suur hulk artikleid, kaitsti kaks kandidaadiväitekirja (Lõugas 1970a, c; Laul 1974) ning tulemused üldistati 1970. aastate keskpaiku valminud, kuid alles 1982. a ilmunud uues Eesti esiaja üldkäsitluses (Jaanits *et al.* 1982).

Muistised ja väljakaevamised

Arheoloogiliste välitööde osas tuleb kõigepealt mainida *kindlustatud asulate* uurimise jätkamist. Aastail 1965–1966 viidi läbi järjekordsed väljakaevamised Asvas (Lõugas). Kolmandaks hilispronksiaegseks kindlustatud asulaks, mis avastati ja mida uuriti, osutus Ridala (1961–1963 Kustin ja Vassar) ja neljandaks Kaali (1976–1979 Lõugas). Lõpuks nimetatagu veel pronksiaja leide Narva Joaorust, mida uuriti arheoloogiliselt 1950., 1960. ja 1990. aastatel (L. Jaanits, K. Jaanits, Nikitjuk). Kindlustatud asulate hulka liigitati tollal mõningaid teisigi mäepealseid kohti, kus – tavaliselt hilisemate linnusekihtide all – oli avastatud vähesel hulgal vanema rauaaja leide: Muuksi, Koila, Alatskivi, Peedu ja Kloodi (Lõugas 1970c, 9; Jaanits *et al.* 1982, 173, tahv X).

Kindlustatud asulate leiumaterjali läbitöötamisel õnnestus Lõugasel (1970a, c) teha olulisi korrektiive nende muististe kronoloogias. Kõigepealt eristas ta nii Iru kui ka Asva leiuaineses rühma leide, mis kuulusid hilise nõorkeraamika kultuuri aegadesse (Irus oli vastav keraamika varem Vassari poolt dateeritud keskmisse rauaaega). Kõnealuste asulate leiumaterjali põhihulk pärines aga hilispronksiajast ja rauaaja algusest, kusjuures on oluline märkida, et pronksi- ja rauaaja piiri nihutas uurija aasta 600 juurde eKr. Lõpuks esines nii Asvas kui ka Irus väike rühm keraamikat ja esemeid, mis dateeriti eelrooma rauaaja lõppu.¹⁴ Seega ilmnes, et hilispronksiajal rajatud kindlustatud asulad olid jäetud maha rauaaja algul, kuid võetud pärast küllalt pikka vaheaega uuesti kasutusele ajaarvamise vahetuse paiku, mil võis täheldada kindlustus- ja asustusjärgi ka ülal nimetatud teistel asulatel. Uued kaevamistulemused võimaldasid ühtlasi teha süstematiseeritud kokkuvõtteid kindlustuste ja eluhoonete konstruktsioonide, samuti leiumaterjali iseloomu ja kultuurisidemete kohta.

Tasapisi lisandus andmeid ka pronksi- ja vanema rauaaja *avaasulate* kohta. Lisaks juba varem tundma õpitud hilisneoliitilistele asulakohtadele, mis näisid olevat püsivad kasutusel veel ka pronksiajal või isegi rauaaja algupoolel (vt eespool), avastati rida kohti, mille leiumaterjal kuulus juba üksnes varasesse metalliaega. Siinkohal võib nimetada asulakohti Tallinna lähedal Jüris (hilispronksiaeg), Rannamõisas, Lehmja-Lool, Lagedi Ülejõel ja Mõigus (eelrooma rauaaeg), samuti Pärnu jõe alamjooksul Altkülas, Lääne-Eestis Kasekülas ja mõnel pool mujalgi (Jaanits *et al.* 1982, 148, 176, 219). Kaevamisi nendel asulakohtadel tehti väga piiratud ulatuses ainult Rannamõisas ja Kasekülas ning hilisem uurimus on muutnud nii mõningaidki tolaegseid dateeringuid. Oluline on aga just vaatlusalusele ajastule iseloomulike avaasulate kui selliste avastamine, mis juhtis uurijate tähelepanu nii nende võimalikule paiknemisele maastikul (enamasti tänapäevaste külade alal või nende läheduses) kui ka kultuurkihi iseloomu põhijoontele (asulakohtade piiratud ulatus ja leidude äärmine vähesus).

¹⁴ Lisaks sellele esines nii Asvas kui ka eriti Irus I aastatuhande teise poole materjali, mida siinkohal ei käsitleta (vt Tvauri, käesolev kogumik, a; Mäesalu & Valk, käesolev kogumik).

Kivikirstkalmete uurimisse tekkis 1960. aastatel küll teatud lünk, kuid seevastu kaevati järgneva kahe aastakümne jooksul läbi u 80 kalmet ligi paarikümnes kohas (Laneman 2002, 49).¹⁵ Osa uuritustest olid üksnes hävinud kalmete põhjad, kuid väga olulist teavet koguti seesuguste kalmerühmade nagu Vao (1972–1973, 1976–1977, 1980, 1982 Lõugas, K. Jaanits, Lavi, Lang), Iru (1974 Lõugas), Rebala Lastekangrud (1982 Lõugas)¹⁶ ja Jõelähtme (1982–1984 Kraut) täieliku läbikaevamisega. Peale selle uuriti arheoloogiliselt tervet hulka üksikkalmeid erinevates kohtades Põhja- ja Lääne-Eestis ning saartel. Nendest on historiograafilises mõttes olulisemad kaevamised Hiiumaal Kõpus (1981–1983 Lõugas), Lääne-Eestis Kasekülas (1973 Mandel), Muhu Mälas (1984–1985 Lõugas), Mustjala Võhmas (1987–1988 Lõugas), Kadrina Võhmas (1969–1970 T. Moora), Muuksis (1976–1982 T. Moora), Proosal (1979 Deemant) ja Lõuna-Eestis Vehendis (1975–1976 Laul).

Hoolimata suurest väljakaevamiste arvust ei lisanud vaatlusalused aastakümned kuigi olulisel määral uut teavet kivikirstkalmete üldise dateeringu, ehituse või neid rajanud ühiskonna kohta – seda peamiselt seetõttu, et kogutud materjali ei jõutud teaduslikult analüüsida. Küll aga valmis Lõugase sulest uus käsitlus kivikirstkalmete kohta enne nende laiaulatuslike välitööde algust (Lõugas 1970a, c), mis väikeste modifikatsioonidega jõudis ka “Eesti esiajalukku” (Jaanits *et al.* 1982). Juhtides tähelepanu matmisviisile, teatud kalmehituslikele detailidele ning asjaolule, et kivikirstkalmete dateerimisel tuleb teha vahet, ühelt poolt, kalmete rajamise ja kirstumatuste ning, teiselt poolt, väljaspool kirste olevate järeلماتuste vahel, jagas ta käsiteldavad matmispaigad kolme ajalisse rühma. Vanimasse ja kõige väikesearvulisemasse rühma kuulusid selle jaotuse järgi laibamatustega kalmed, kus kirst oli ehitatud serviti asetatud paeplaatidest ning kirstust leiti hilispronksiaegseid või rauaaja alguse hauapanuseid (nt Loona, Moe, Jäbara A). Kõige hilisemasse rühma kuulusid seevastu kalmed, kus esines rohkesti põletusmatused ja tollal ajaarvamise vahetusse või esimestesse sajanditesse dateeritud leide (nt karjasekeppnõelad) ning kus kirstud olid laotud paekividest kuivmüürina. Arvult kõige enam oli aga teada selliseid kalmeid, kus kirst oli samuti laotud lapiti paeplaatidest, kuid dateerivad leiud puudusid – need arvati kuuluvat kahe eelmainitud rühma vahele ehk siis eelrooma rauaaja teise poolde (Lõugas 1970a, 60 jj). Nende evolutsionistlike kriteeriumide alusel peeti võimalikuks dateerida iga uuritavat kalmet, isegi kui leiud nendes puudusid. Ühtlasi aktsepteeriti meetodit dateerida kalmehituse ja matmisviisi alusel vastavat leiumaterjali (vt Lang 1996, 281 jj; Laneman 2002, 55).

Vaatlusalused aastakümned on olulised veel kahe varase metalliaja kalmetüübi avastamise ja uurimise poolest. Kõigepealt mainitagu **laevkalmeid**, millest kaks kaevati läbi Lõugase poolt Saaremaal Sõrves 1967. a (Lõugas 1970b) ning üks Langi poolt Põhja-Eestis Vãos 1982. a (Lang 1983). Mõlemad kalmed dateeriti hilispronksiaega, Sõrve omad täpsemalt Põhjala pronksiaja V perioodi. Vastavalt Lõugase tõlgendusele, kujutasid siinsed laevkalmed endast – nagu ka nende paralleelid Kuramaal ja Edela-Soome rannikul – Skandinaaviaga (eeskätt Gotlandiga) tihedaid ülemeresidemeid pidanud kohalike elanike matmispaiku.

Tunduvalt keerulisemaks kujunes aga teise kalmetüübi – nn **varaste tarandkalmete** – uurimislugu. Kuni 1960. aastateni rajanes ettekujutus tarandkalmetest peamiselt Põhja-, Kesk- ja Kagu-Eestis levinud suurtele, tüüpilistele, n-ö klassikalisel viisil ühte pikka ritta liitunud taranditega matmispaikadele. Seesuguse kalmevormi tekkimine dateeriti olenevalt kohast 1.–2. sajandisse pKr. Alates 1960ndatest hakati nelinurkseid tarandeid sisaldavaid kalmeid leidma ja kaevama ka Lääne-Eestis, saartel ja Põhja-Eesti rannikul;¹⁷ need aga erinesid eelmistest vähemalt kolme asjaolu poolest. Esiteks, tarandid olid palju väiksemad ning

¹⁵ Suurem osa nendest väljakaevamistest viidi läbi päästekaevamiste korras ja kiirustades. See tõi kaasa meetodilisi uuendusi kalmete kaevamisel, sh kalmekihtide pildistamise nn fototornist vertikaalselt ülalt alla (asendas senise aeganõudva joonistamise) ning suruõhukompressori kasutamise kalmekivide väljapuhastamisel. Viimane tegi aga raskeks või isegi võimatuks väikeste luutükkide ja leidude märkamise ning nende asukoha täpse fikseerimise, mistõttu praegu seda meetodit enam ei kasutata.

¹⁶ Kaevamisi Rebala kalmetel tehti vähesel määral ka mõnel järgmisel aastal, kusjuures lõpetamata jäänud tööd I–III kalmel viidi lõpule 2000. a (Lang *et al.* 2001).

¹⁷ Põhja-Eesti rannikuvööndis oli varaseid tarandkalmeid kaevatud juba varemgi Rannamõisas ja Kurnas (vt Spreckelsen 1926b; Friedenthal 1911), kuid neid peeti erandlikeks juhtumiteks.

paiknesid tihti mitte ühes reas, vaid kärjetaoliselt, ümbritsedes vahel ümmarguse põhiplaaniga kalmet. Teiseks, tüüpilistest tarandkalmetest erinevalt valitses Ranniku-Eesti kõnealustes kalmetes laibamatmisviis, mille kõrval vähemal määral esines ka põletusmatust. Kolmandaks, peaaegu täielikult erinev oli seesuguste kalmete leiumaterjal: nendes puudusid nii sõled kui ka teised tüüpilistele tarandkalmetele iseloomulikud esemevormid, samas olid neis tavalised rauast karjasekeppnõelad, õhukesed pronks- ja raudkäevõrud, nõorornamendiga keraamika jms. Ja kuigi need erinevused on silmatorkavad, dateeriti ometi vastavastatud tarandkalmed Lääne-Eestis ja saartel 1.–2. sajandisse pKr – seda peamiselt veendumusest, et tarandkalme vorm Eestis ei ole varasem 1. sajandist. Seesugune lähenemisviis tõi endaga ühtlasi kaasa mitme varasele eelrooma rauaajale iseloomuliku esemetüübi dateeringu venitamise ajaarvamise vahetuseni välja, mida põhjendati konservatiivsusega materiaalse kultuuri arengus (Lõugas 1972a).

Lääne-Eestis kaevati esimesi varaseid tarandkalmeid Kõmsis (1969–1972 Lõugas). Üks sealsetest kalmetest oli ühetarandiline, teine koosnes aga paarikümnest eri suuruses ja erinevalt liitunud kambriist. Lisaks Kõmsile on mandri lääneosas kaevatud veel kahte varast tarandkalmet Poanses ja üht Taebles (vastavalt 1975–1976 ja 1981, Mandel). Saaremaal uuriti esimest seda tüüpi kalmet juba 1963. a Liiva-Putlas (Kustin), hiljem järgnesid välitööd Lõugase juhatusel Lümanda Punapea (1966), Kurevere (1974–1975), Kuninguste (1971) ja Mustjala Võhma (1987–1988) kalmetel. Muhemaal on üht varast tarandkalmet koos selle kõrval asunud ümmarguse põhiplaaniga kalmega kaevatud Mälas (1984–1985 Lõugas). Varaste tarandkalmete kronoloogia seisukohalt osutusid oluliseks T. Moora väljakaevamised Võhma Tandemäel (1971–1972). Kõikidelt nimetatud kaevamistelt saadi arvestatav hulk eelrooma rauaajaga (sh selle algusperioodi) kuuluvat leiumaterjali, mis esialgu dateeriti küll kõik ajaarvamise vahetusse ning 1.–2. sajandisse. Tunduvalt rikastus ettekujutus kõnealuste kalmete levikust, ehitusest ja matmisviisist.

Rooma rauaagegsete *tüüpiliste tarandkalmete* uurimine jätkus kõnealustel aastakümnetel eeskätt Kagu-Eestis Silvia Lauu juhtimisel. 1957–1964 kaevati täielikult läbi viiest eraldi tarandkalmest koosnev rühm Virunukas, 1959–1960 uuriti Sadrametsa I kalmet. Väljakaevamisi tehti ka seesugustel tarandkalmetel, mis asusid ühes rühmas hilisemate liivakääbastega: Loosil (1965–1967), Kõnnus (1968–1969) ja Põlgastes (1970–1973).¹⁸ Välitööde käigus selgitati ühtlasi välja uusi muistiseid, mille tulemusena rooma rauaaja asustuspiilt Eesti kaguosas muutus varasemaga võrreldes tunduvalt selgemaks. Lauu arvates asustati Kagu-Eesti kõrgustike alad just rooma rauaaja jooksul ja seda kahest suunast: loodest ja lõunast (tänapäeva Põhja-Lätist), kusjuures kõrgustike kõrgemad südaalad võeti kasutusele alles 3. sajandi paiku (Laul 1974, 23). Selles käsitluses on asustuse levik võrdsustatud üheselt kivikalmete levikuga.

Mujal Eestis kaevati tüüpilisi tarandkalmeid neil aastatel suhteliselt vähe. Nimetada tuleb siinkohal Tarbja kalmet (1958–1961 Tõnisson, 1964 T. Moora), millest sai Nurmsi järel teine täielikult läbi kaevatud tarandkalme Kesk-Eestis (vt Moora, T. 1967). Lisaks sellele viidi väljakaevamisi läbi ka Kõrenduse ja Lahepera kalmetel Ida-Eestis (vastavalt 1975–1976 ja 1977, Lavi).

Oluliseks sündmuseks vanema rauaaja uurimisel tuleb pidada esimeste *fossiilsete põldude* avastamist ja uurimist Kõmsis 1969. a Lõugase juhtimisel. Seal oli u 800 x 700 m suurusel alal säilinud ligi 400 põllukivihunnikut, millest järgnevatel aastatel kaevati läbi 78 (1969–1972 Lõugas; 1979, 1981 Mandel). Hiljem kaevati põllukivihunnikuid veel mitmel pool, peamiselt küll päästekaevamiste korras (nt 1974 Irus, Lõugas). Kaevamistel leitud üksikute leidude (peamiselt savinõukillud) põhjal dateeriti seesugused põllujäänused enamasti vanemasse (st rooma) rauaajaga. Paarikümne aasta jooksul avastati maastikuinspektsioonide käigus fossiilseid põlde ligi poolesajast kohas Põhja- ja Lääne-Eestis. Väga tähtsaks sündmuseks kujunes peenardega ümbritsetud kamberpõldude (nn kelti põllud) avastamine Rebalas 1982 (Lõugas). Sealsete põllulappide pikkus ulatus 15–24 ja laius 12,5–16 meetrini; ühest tuleasemest võetud sõeproovi abil õnnestus need dateerida hilisesse eelrooma rauaajaga (Lõugas & Selirand 1989, 152). Muistsete põldude tundma õppimine lisas olulise aspekti

¹⁸ Põhjalikumaid analüüse loetletud kalmete kohta vt Laul 1965; 2001.

maaviljeluse uurimisse, mis seni oli põhinenud ühekülgsest vaid (väheste) asulate ja kalmete materjalil.

Neil aastakümnetel avastati ja kaevati ka esimesi varaseid **rauasulatuskohti**. Tallinna lähedal Raes ja Jüris oli 1965. a maaparanduse käigus tulnud päevavalgele rauasulatusahjude jäänuseid, rauašlakki ja vähesel hulgal keraamikat, mis võimaldas proovikaevamisi teostanud V. Lõugasel dateerida need kohad eelrooma rauaaja lõppu. Hiljem on sama vanu või pisut hilisemaid rauasulatuskohti uuritud Jüri Peetsi juhtimisel veel Tindimurrus (1985), Puiatos (1996) ja Metskülas (2000), (Peets 2003a, 51 jj). Avastused kinnitasid, et kohalikust rauatööst võib Eestis rääkida alates hiljemalt eelrooma rauaaja lõpust või rooma rauaaja algusest.

Muististe uurimise seisukohalt on oluline nimetada ka väikeselohulisi kultusekive e lihtsalt **lohukive**. Neid oli hakatud maastikul märkama juba 19. sajandil, kuid tõsisem registreerimine algas alles 1920. aastatel. 1972. aastaks tunti lohukive juba 250 ringis. Järgnevalt algas nende otsimise ja leidmise tõeline buum: 1979. a jõuti 1000. lohukivi registreerimiseni ning praeguseks on nende arv jõudnud juba 1750ni (Kriiska & Tvauri 2002). 1970. aastatel viidi mitme lohukivi ümbruses läbi ka arheoloogilisi kaevamisi, kuid need osutusid kas tulemusetuks või siis ei võimaldanud näidata avastatud (enamasti suhteliselt hiliste) leidude seost lohukude tegemisega kivil. Oluline on aga Lõugase esitatud lohukivide analüüs 1972. aastast, milles ta eristas kõnealused väikeste lohukudega kultusekivid suure lohuga ohvrikividest, seostas need Skandinaaviast omandatud germaanipärase surnutekultusega ja dateeris kivikirskalmete eeskujul (mille levikuareaaliga ühtis suurtes joontes ka lohukivide oma) peamiselt eelrooma rauaaja (Lõugas 1972b).

Üldkäsituse areng

Üldkäsituse arengu seisukohalt on kõige olulisemad ülalmainitud kaks väitekirja (Lõugas 1970a; Laul 1974), mille põhjal koostati ka vastavad peatükid “Eesti esiajaloo” (Jaani *et al.* 1982) ning “Eesti talurahva ajaloo” (ETRA, 1992). Neid töid võib vaadelda kui teatud peavoolu esindajaid, samas kui vähesed teised artiklid (nt Vassar 1966) olulist väljundit üldkäsitusse ei leidnud.

Vanema pronksiaja metallesemete arv oli 1970ndate keskpaigaks suurenenud 11-ni, kuid neile lisandus umbes paarsada hilist kivikirvest, mis dateeriti kiviaja lõppu ja pronksiaega. Kuna teadaolevate asulakohtade arv oli väike, siis tehti järelused asustuse leviku kohta eeskätt nimetatud juhuleidude põhjal. Nii leiti, et vanema pronksiaja asustus on säilinud põhiliselt samades kohtades, kus seda leidis varemgi, kuid see on nüüd mõnevõrra laienenud ja tihenenud. Vähe teati leide kõrgustike alalt, millest järeldati, et sinna ei olnud asustus veel jõudnud. Kuna nooremaks pronksiajaks oli (otsustades kindlustatud asulate ainese põhjal) karjakasvatuse muutunud juba üheks kõige olulisemaks elatusvahendite hankimise allikaks – samas kui andmed põlluharimise kohta jäid napiks –, siis järeldati, et vanema pronksiaja jooksul arenes eelkõige just koduloomade pidamine. Viimase edusamme pidi kajastama ka püügamajanduslikule kiviajale iseloomulike asustuskeskuste tühjenemine ning uute alade hõivamine II aastatuhande keskpaiku eKr. Esimeste metallesemete levikus nähti taotlusi suurendada tööviljakust, seda eeskätt metsade raadamisel (kuivõrd enamus neist esemeist olid kirved); kodumaise metallitöö algus dateeriti mõningate pronkskirveste lokaalsete tüübitunnuste põhjal II aastatuhande lõppu eKr.

Kuna **noorema pronksiaja** metallesemete hulgas (neid teati kokku 35) esines juba ka ehteid ja tualetteseimeid, tehti sellest järeldus, et metall oli muutunud üsnagi kättesaadavaks ja igapäevaseks materjaliks. Kindlustatud asulate osteoloogiline ja arheoloogiline leiuväine osutas kindlalt viljelusmajandusele kui peamisele elatusvahendite hankimise allikale, mille kõrval kütmine ja kalastus olid jäänud tagaplaanile. Otsustades kinnis- ja irdmuististe leviku põhjal, pidi asustust leiduma küll Eesti kõigis osades, kuid märksa tihedamalt oli see koondunud Põhja- ja Lääne-Eesti õhukese mullakattega loopealsetele. Need alad oma viljakate muldade ja hõreda metsakattega pakkusid soodsaid võimalusi algeliseks maaharimiseks ja eriti just karjakasvatuseks – erinevalt tihedalt metsastunud kõrgustikest, kus püüasustust arvati tollal olevat puudunud. Just Ranniku-Eesti oli piirkonnaks, kus viljelusmajanduslik püüasustust ja metallide kasutamine pääsesid maksvusele kõige varem,

samas kui sisemaal jätkus suurelt jaolt veel endisaegne asustus- ja majandusviis oma kiviriistade kasutamise. Uuest arengutasemest rannikuvööndis andis tunnistust juba asulate kindlustamise fakt iseenesest: töö tootlikkus oli tunduvalt kasvanud ja nii oli tekkinud ülejääke karja ning metalli näol, mille säilitamist oli vaja kaitsta. Viljakasvatuse suurenevale tähtsusele osutasid nii viljaterade jäljed savinõudel kui ka arvukad jahvekid ning mõned sarvest põllutööriistad. Seda Baltimaade ja Soome hilise pronksiaja ja rauaaja alguse rannikukultuuri, mille majanduse aluseks oli loomapidamine koos maaviljeluse, küttimise, kalapüügi ja metallitööga, määratleti Asva kultuurina.¹⁹

Kuna karjakasvatus, asulate kindlustamine, metallivalamine ja meresõit olid kõik meeste tegevusalad, siis peeti loomulikuks ka mehe tähtsuse tõusu ühiskonnas, mis omakorda tähendas isajärgse sugukondliku korra tugevnemist. Etnilises plaanis arvati olevat jõudnud lõpule balti elemendi (pärit venekirveste kultuurist) sulandumine läänemeresoome hõimude hulka. Sealjuures säilisid teatud erinevused ühelt poolt Põhja-, Lääne- ja Kesk-Eesti ning teiselt poolt Lõuna- ja eriti Kagu-Eesti elanike antropoloogilise tüübi, keele ja ka materiaalse kultuuri vahel. Märkimisväärsem etniline piir arvati aga olevat kujunenud välja Lätis enam-vähem piki Väina jõge, mis lahutas läänemeresoomlaste ja balti hõimude asualasid. Arvestades Asva kultuurile iseloomulike muististe leidumist Kesk-Rootsi idaosas, arvati läänemeresoomlasi olevat asunud ka lääne pool Läänemerd. Rannikupiirkondade vahel leidis üldse aset väga tihe suhtlemine, millega seletati nii mitmete muististe (kivikirst- ja laevkalmed, paljud esemetüübid) kui ka germaani laensõnade levikut. Sidemed ei olnud elavad mitte ainult Skandinaavia suunal, vaid ka Kesk-Euroopaga, sh eriti Lausitzi kultuurikompleksiga (mõjutused kindlustatud asulate keraamikas).

Erinevalt varasematest aastakümnetest oli 1970. aastate keskpaigaks oluliselt täienenud *eelrooma rauaaja* tundmine. Varem peaaegu leiutühi periood oli täitunud muististega, kuivõrd suurem osa meie kivikirstkalmetest ja lohukividest, samuti rida põllujäänuseid ning mõned asula- ja rauasulatuskohad dateeriti nüüd just sellesse ajastusse – tõsi küll, enamasti selle lõppjärku. Siit tulenes probleem asustuse leviku valgustamisel pärast kindlustatud asulate mahajätmist ja enne kivikirstkalmete massilise rajamise oletatud aega I aastatuhande viimasel veerandil eKr ja ajaarvamise algussajanditel. Arvati, et asustus muutus taas liikuvamaks, mistõttu ei saanud tekkida ka tusedama kultuurkihiga asulakohti ja suuremaid kalmistuid. Ühtlasi usuti, et eelrooma rauaaja lõppjärgu muististe levik kajastab paikse, maaviljelusest elatava ja rauda tootva ühiskonna asustumusrit, mis oli eemaldunud suuremate veekogude kallastelt. Sellega oli üleminek viljelusmajanduslikule pühasustusele – mis aastakümneid valitsenud seisukoha järgi leidis aset rooma rauaajal – tõmmatud mitusada aastat varasemaks. Maaharimine tegi jõudsaid edusamme eeskätt Põhja- ja Lääne-Eestis, kus selleks leidis sobivaid looduslikke tingimusi ja kust teati ka esimesi fossiilseid põlde. Peamiseks maakasutussüsteemiks peeti söödiviljelust, mille puhul pärast mõneaastast harimist jäeti põllumaa mullaviljakuse taastamise eesmärgil mõneks ajaks sööti. Et nn hiliseid kivikirstkalmeid tunti vähesel määral ka Kesk- ja Lõuna-Eestis, siis nähti nende leviku taga teatud sisekolonisatsiooni, milles peamist rolli etendas põhjaeesti etniline element. Suhted naabritega olid aktiivsed, eriti ida-lääne teljel ühelt poolt Skandinaaviaga ja teiselt poolt Volga kesk- ja ülemjooksu aladega; sidemed lõunapoolsete balti hõimudega jäid tagasihoidlikuks.

Eelrooma rauaaja peamiseks asustusüksuseks – vähemalt kivikirstkalmete levikualal – peeti endiselt patriarhaalseid suurperesid, kusjuures suuremad sugukondlikud kogukonnad olid lakanud eksisteerimast koos kindlustatud asulate mahajätmisega. Samas esines nendes suurperedes erineva sotsiaalse staatusega rühmi. Kivikirstkalmete kesksesse kirstu arvati olevat maetud perekonnapea, kes omas ühiskonnas juhtivat seisundit. Tema juurde, kas samasse kirstu või selle kõrvale ehitatud teise kirstu maeti usutavasti inimesi, kes olid perekonnapeaga lähedalt seotud, samas kui väljapoole kirste maeti kogukonna lihtliikmeid, enamasti ilma panusteta. Kui ajajärgu lõpul hakati väljapoole kirste matma põletatult ja koos hauapanustega, siis arvati selles heiastuvat teatud “demokratiseerumisprotsess”, mille käigus kasvas lihtinimeste tähtsus ühiskondlike asjade otsustamisel. Viimast seostati maaviljeluse

¹⁹ Asva kultuuri mõiste võttis kasutusele Richard Indreko (1961).

muutumise peamiseks elatusalaks ning kollektiivse tööga ülesharitud maa kuulumisega kogukondlikku ühisomandisse. Paljude meie Põhja- ja Lääne-Eesti külade – mille läheduses leidis kivistkalmelid – vanust hakati seetõttu hindama kahe tuhande aastaga.

Rooma rauaaja üldkäsitlus oli vaatlusaluste aastakümnete jooksul muutunud üsna vähe. Tõsi küll, oli läbi viidud terve rida väljakaevamisi tarandkalmelitel, sealjuures eriti seni vähe uuritud Kagu-Eestis. Samas piirdusid teadmised perioodi kohta endiselt vaid kalmematerjalidega, asulaleide tundi äärmiselt vähe. Tarandkalmete kõrval on nüüd uurijate tähelepanu köitnud ka nn kangurkalmed – nendeks peeti kivistkalmete degenereerunud vormi, kus kirstu asemel võis leida vaid tihedama kivituumiku. Seesuguste kalmetele Põhja- ja Lääne-Eestis ning nende seostele varasemate kivistkalmetega oli osutanud juba Artur Vassar (1966), kuigi Lõugase arvates (1970a) võis tegu olla kas halvasti säilinud või lohakalt kaevatud kivistkalmetega.

Kuna tarandkalmelid leidub Eestis hoopis ulatuslikumatel aladel ja ühtlasemalt üle kogu maa kui kivistkalmelid, siis järelitati sellest elanike arvu jõudsat juurdekasvu rooma rauaajaks, samuti varem asustamata alade hõivamist. Samas jäid kõrgustike südaalad veel kuni hilise rooma rauaajani endiselt kas asustamata või väga hõredalt asustatuks, kuivõrd sealt ei tuntud tollal nimetamisväärselt vastavaid muistiseid. Samas ei saanud asustuse laienemist rooma rauaajal täheldada Loode- ja Lääne-Eestis ning saartel, kus põhilised viljakasvatustarajoonid hõivati juba eelrooma rauaajal. Täheldati isegi vastupidist – mõningate piirkondade tühjenemist, kuna tarandkalmetes näisid puuduvat 2. sajandist hilisemad leiud. Seesuguse tagasilöögi põhjuseks peeti viljeluseks sobivate maade piiratud hulka ja ülesharitud muldade väljakurnamist. Heade põllumaade rohkus oli aga selleks baasiks, millel usuti rajanevat Virumaa esiletõus rooma rauaajal; sama võidi täheldada ka Kesk- ja Kagu-Eesti kohta. Väärrib meelespidamist, et need järelitused eri piirkondade majandusliku jõukuse arenemise kohta tehti kõik vastavalt kalmetes esinevate hauapanuste hulga ja iseloomu muutumisele.

Jõudsat arengut võidi täheldada käsitöö, sh rauast tööriistade ja pronksehete valmistamisel. Kõige tihedamad kaubakontaktid olid sisse seatud balti hõimudega, eriti Visla suudmeala elanikega, kellega näiteks Virumaal olid olemas otsesidemed üle mere. Ühendused Skandinaaviaga jäid rooma rauaajal seevastu üsna nõrgaks. Ühiskondlikes suhetes olevat tooni andnud sugukondlike sidemete nõrgenemine, kuigi patriarhaalne suurpere peamise kooseluvormina säilis. Eesti erinevates piirkondades esile tulevaid erinevusi kalmehituses ja hauapanuste iseloomus seostati hõimuerinevuste põhjal väljakujunenud murderühmadega. Suuremaid nn kultuuripiirkondi eristati kolm: Lääne-Eesti ja saared, Põhja- ja Kesk-Eesti ning Lõuna-Eesti koos Põhja-Lätiga; igaühes neist nähti veel omakorda väiksemaid alljaotusi (vt Jaanits *et al.* 1982, tahv XIV). Sel moel seostati arheoloogiliste kultuurierinevuste levik otseselt eri murrakuid kõnelevate etniliste rühmadega.

Kokkuvõtteks 1960.–1980. aastate kohta võib märkida, et pronksi- ja vanema rauaaja tundmaõppimine astus edasi väga suure sammu võrra. See kehtib eeskätt hilispronksi- ja eelrooma rauaaja, märksa vähem aga rooma rauaaja ja eriti vanema pronksiaja kohta. Kardinaalselt muutus seejuures just ettekujutus eelrooma rauaajast, mis peamiselt Lõugase välitööde tulemusena oli kujunenud üheks muististerikkamaks ja dünaamilisema arenguga perioodiks Eesti esiajaloos. Uus (st kolmas) üle-eestiline kinnismuististe registreerimine, mis 1970. aastatel käivitati, ja rohkearvulised väljakaevamised tõid juurde massiliselt uut informatsiooni mitte ainult kõnealuste perioodide, vaid ka kõigi teiste ajastute kohta. Paraku ei jõudnud selle uue materjali teaduslik analüüs pidada sammu väljakaevamiste tempoga, mis tingis uute tõlgendusvõimaluste otsimise takerdumise ning vanade tõlgenduste järjest kasvava vastuolu uute empiiriliste andmetega.

Uurimistööd 1980. aastate keskpaigast 21. sajandi alguseni

Nõukogude poliitilise ja majandussüsteemi kokkuvarisemine 1980. aastate lõpul andis märkimisväärse tagasilöögi ka arheoloogiliste väljakaevamiste läbiviimisele. Soikunud ehitustegevus tõi kaasa päästekaevamiste hulga järsu vähenemise, seda eriti maal; uurimisasutuste finantsraskused ja probleemid teaduse finantseerimises üldisemalt tõmbasid esialgu kriipsu peale ka plaanilistele välitöödele. Võib-olla just seetõttu tekkis paremaid võimalusi seni kogutud informatsiooni teoreetiliseks läbitöötamiseks. Võimalused välitöödeks taastusid 1990. aastate keskpaiku.

Välitööd

Juba varem, alates 1980ndate algusest, oli Eesti esiajaloo uurimine perioodide kaupa hakanud vähehaaval asenduma teistsuguste käsitusviisidega. Üheks selliseks uudeks teemaasetuseks kujunes mikrorajoonide asustusarheoloogiline uurimine läbi pikkade esiajalooliste perioodide. Sellega seoses on oluline märkida kolme projekti. Esimene neist keskendus Kirde-Eestis *Pada jõe piirkonna* uurimisele (Toomas Tamla juhtimisel), kuid johtuvalt muististe iseloomust asetustes selles esiplaanile rauaaja hilisemad perioodid. Vanema rauaaja kohta laekus nendelt töodelt andmeid suhteliselt napilt; nimetada võib paljude uute muististe leidmist, varase kihistuse avastamist Pada väiksemal (II) linnamäel ning Koila tarandkalme päästekaevamist (1986).

Teine projekt keskendus *Pirita jõe alamjooksu piirkonna* maaviljelusliku asustuse uurimisele alates pronksiajast kuni muinasaja lõpuni (Valter Lang). Selle töö käigus kaevati mitmeid pronksi- ja vanema rauaaja muistiseid: Vao Jaani kahte kivikirst- ja ühte laevkalmet (1982), Iru kindlustatud asulat (1984–1986), Viimsi I ja II tarandkalmet (1990), samuti Saha-Loo ja Proosa muinaspõlde (1992–1993). Nii uute kaevamiste kui ka varasemate välitöödega kogutud rikkalik materjal võeti esmakordselt kokku uurija kandidaadiväitekirjas (Lang 1987a, c), hiljem aga kogu muistse Rävala maakonna alale laiendatuna omaette monograafias (Lang 1996). Lisaks Pirita jõe alamjooksu piirkonnale kaevati veel paaris kohas Tallinna ümbruses: Ilmandu III kalmel (1994 Lang ja Ligi) ning Lõugase poolt lõpetamata jäänud Rebala I–III kivikirstkalmel ja muinaspõldudel (2000 Lang, Laneman ja Ilves).

Kolmas projekt oli seotud viljelusmajandusliku asustuse kujunemise ja arengu uurimisega Lääne-Virumaal, *Vihasso ja Palmse vahelises piirkonnas*. Varem (1969–1972) oli selles piirkonnas kolme kivikirst- ja ühte varast tarandkalmet Võhma Tandemäel kaevanud Tanel Moora. Nüüd viidi Langi juhtimisel kõigepealt (1993–1995) läbi väljakaevamised Tõugu suurel kivikalmel (II), mis osutus koosnevaks kivikirstkalmest, selle peale ehitatud ühetarandilisest kalmest ning kõrvale rajatud viiest tarandist koosnenud varasest tarandkalmest. Teine varane tarandkalme kaevati läbi Uuskülas 1998–1999 (Lang) ja kolmas Võhmas 1999–2001 (Ots). Lisaks neile matmispaikadele kaevati ka üht eelrooma rauaaja kangurkalmet Palmes (1998–1999 Lang). Oluliseks kujunes hilise rooma rauaaja asulakoha avastamine ja uurimine Ilumäel (1997 Lang). Esmakordselt Eestis analüüsiti kõikide selles piirkonnas läbikaevatud kalmete ja asulakohtade luuaines (Jonathan Kalman ja Liina Maldre), mis andis hindamatu tähtsusega lisateavet maetud inimeste arvu, soolise ja vanuselise struktuuri, toitumuse, patoloogiate ja rituaalse käsitlemise ning karja koosluse kohta. Projekti tulemused on avaldatud eraldi monograafias (Lang 2000a; vt ka Lang 2003).

Teiseks oluliseks suunaks kujunes arheoloogide senisest tihedam ja koordineeritum koostöö loodusteadlastega, sh eriti paleoökooloogidega, *rahvusvahelise koostöövõrgu PACT* raamides. Mitmes arheoloogidele huvipakkavas asustuspriirkonnas koostatud õietolmudiagrammid andsid oluliselt uut informatsiooni asustuse kujunemise, viljelusmajanduse arengu ja keskkonnale avaldatud inimõju dünaamika kohta. Oluline on siinkohal nimetada arheoloogilisi ja paleoökooloogilisi ühisuuringuid Maardu, Kahala, Ala-

Pika ja Hinojärve ümbruses, samuti Saaremaal ja mitmel pool mujalgi. Nende projektidega seoses viidi läbi ka mitmeid arheoloogilisi väljakaevamisi, näiteks Saha-Loo ja Proosa muinaspõldudel (vt eespool), revisjonkaevamised Muuksi 5. kalmel (1996–1997 Vedru) ning Ala-Pika asulakohal ja tarandkalmel (1995 Valk). Tööde tulemused avaldati kolmes PACTi kogumikus (nr 37, 51 ja 57).

Välitööde ülevaate lõpuks olgu nimetatud veel mõned *üksikobjektide uurimised*. Eespool juba mainiti töid mõnedel rauasulatuskohtadel Tindimurrus, Puiatos ja Metskülas. Kivikalmete uurimisega seoses tuleb kõigepealt nimetada Tõnija Tuulingumäe tarandkalme ja arvatava kultusekoha kaevamisi Saaremaal (1995–1997, 1999–2001 Mägi); peale selle on kaevatud läbi tee-ehitusega lõhutud osa Tsiistre kalmest Võrumaal (2001–2002 Konsa) ning 2004. a alustati kruusakarjääriga osaliselt hävitatud varase tarandkalme uurimist Kunda Hiimäel (Konsa ja Jonuks). Varaseid daatumeid on andnud ka fossiilsete põldude kaevamised Kabalas (1994 Lang), Rebalas (2004 Laneman), Ilmandus ja eriti uutel välitöödel Saha-Lool (2003–2004 Lang, Kaldre ja Laneman). Huvipakkuvaks osutusid põlenud kividest ja mullast koosnevate kuhilate uurimistulemused Juminda poolsaarel Kolga-Aablas (2001 Vedru). Uusi andmeid eelrooma rauaaja kindlustiste kohta saadi 2001. a käivitunud Keava asustusarheoloogilise projekti raames, kui avastati ja uuriti Võnnumäe-nimelist linnamäge (2003–2004 Lang, Laneman ja Tvauri), samuti Lipa ringvalli kaevamisel (2004 Konsa). Üht noorema pronksiaja asulakohta uuriti ka Kihnu Mõisakülas (2003 Kriiska ja Lõhmus). Väiksemaid väljakaevamisi on tehtud mitmel pool mujalgi.

Muudatusi senisesse üldkäsitusse

Üldkäsituse arengu seisukohalt on vajalik nimetada uurimusi järgmises kolmes põhisuunas: nii esemelise materjali kui ka mitme muistisetüübi dateeringute korrastamine, ühiskonna sotsiaalse korralduse analüüs ning varase viljelusmajanduse ja maakasutussüsteemide arengu väljaselgitamine.

Dateeringute osas vajas eelkõige tugevat korrigeerimist kogu eelrooma rauaajaga seonduv aines. Nagu öeldud, dateeriti meil äsja avastatud ja kaevatud varased tarandkalmed esialgu ajaarvamise vahetusse ja rooma rauaaja esimestesse sajanditesse, mis tõi endaga kaasa suurema osa leiumaterjali kuhjumise nimetatud perioodi. Sealhulgas dateeriti paarsada kuni pooltuhat aastat hilisemaks ka selliseid esemetüüpe, mis naabermaades omasid suhteliselt hästi põhjendatud ja seejuures varaseid dateeringuid (nn Bräcksta tüüpi kaelavõrud, mõned oimuehte-, käevõru- ja keraamikavormid). Leiumaterjali kriitiline analüüs võimaldas mitte ainult hajutada ühe osa leiumaterjali dateeringuid kogu eelrooma rauaaja peale, vaid dateerida tunduvalt varasemaks ka tarandkalmevormi ilmumise Eesti rannikuvööndis, mis nüüd paigutus samasse konteksti Edela-Soome ja Kesk-Rootsi vastavate muististega (Lang 1990). Samas ei jäänud ka kahtlust, et suurem osa eelrooma rauaaja leiuainesest pärineb siiski selle perioodi lõpusajanditest, s.o 2. ja eriti 1. sajandist eKr ning 1. sajandist pKr. Varaseimate tarandkalmete ehitamist Eestis juba hiljemalt pronksi- ja rauaaja vahetusel on kinnitanud ka esimene radiosüsiniku meetodil dateeritud kalme Ilmandus (Lang 1996, 299).

Et varaste tarandkalmete esialgsel dateerimisel põhiliselt vanemasse rooma rauaaga oli oma osa mänginud ka võrdlus nn hiliste, eelrooma rauaaja lõppu dateeritud kivikirstkalmete leiuainesega (need kaks leiurühma olid põhilaadilt erinevad), siis vajas nüüd lähemat selgitust ka kivikirstkalmete kronoloogia. Labidakujulise peaga luust ehtenõelte – need olid ühed vähestest laiemalt levinud hauapanustest kõnealustes matmispaikades – analüüs osutaski, et tegu ei ole mitte eelrooma rauaaja lõppu, vaid hoopis nooremasse pronksiaega ja eelrooma rauaaja algusesse kuuluvate esemetega (Lang 1992). See asjaolu koos ülejäänud leidude kriitilise läbivaatamisega võimaldas kivikirstkalmete kui spetsiifilise kalmerühma dateeringu raskuspunkti nihutada hiliselt eelrooma rauaajalt nooremasse pronksiaega ja varasesse eelrooma rauaaga. Ühtlasi täheldati, et uute kivikirstkalmete ehitamine on lakanud ligikaudu eelrooma rauaaja keskpaiku, kuigi järelnähtuseid hilisematest sajanditest võib neis kohata küllaltki tihti. Eelrooma rauaag, eriti selle vanem pool, oli seega olnud ajastuks, mil Põhja- ja Lääne-Eestis ehitati vähemalt kahte tüüpi kalmeid kõrvuti. Hilisem analüüs (Lang 2000b) lisas kivikirst- ja varastele tarandkalmetele ka rühma kindlama siseehitusega kangurkalmeid,

kusjuures maa-aluseid põletusmatuseid tunti juba varem. Meie kivikalmete arengu senine lihtsustatult evolutsionistlik seletusviis – kivikirstkalmetelt üle kangurkalmete tarandkalmetele (Laul 1985a) – oli tänu dateeringute täpsustumisele asendunud märksa variatsioonirikkama ettekujutusega nii matmisviisi muutumisest kui ka selle kasutamisest sotsiaalsete rühmade käitumises.

Muististe dateeringu täpsustamise suhtes kujunesid oluliseks ka väljakaevamised mitmel linnamäel, kust õnnestus saada radiosüsiniku määranguid eelrooma rauaaegse kihistuse kohta. Varem oli sellise etapi Iru ja Asva leiumaterjali hulgas eristanud Lõugas, kuid alles uued väljakaevamised Iru 1984–1986 tõestasid lõplikult kõnealuse kihistuse stratigraafilise eristatuse hilispronksiaegsest kultuurkihist ja aitasid dateerida selle mõnevõrra varasemaks seni arvatust, s.o eelrooma rauaaja keskpaika (Lang 1987b; 1996, 51). Samasuguseid dateeringuid oli kogunenud ka mitmelt teiselt linnamäelt (Pada II, Alatskivi, Saadjärve), kuid kõikjal kujutas see kihistus endast äärmiselt nõrka jälge kindlustamisest või elamisest.

Ühiskondliku korralduse uurimise seisukohalt tuleb kõigepealt märkida katseid kindlaks määrata omaaegsete asustusüksuste suurus. Juba 1987. aastaks oli hakanud tekkima ettekujutus, et meie hilispronksi- ja eelrooma rauaaja asustusüksused kivikalmete levikualal ei koosnenud mitte suurperelistest kogukondadest, vaid olid peamiselt üksikmajapidamistelaadsed ja suhteliselt väikesed (Lang 1987a). Mõni aasta hiljem üritati kivikirst- ja tarandkalmetesse matnud kollektiivide suurust hinnata paleodemograafilise meetodiga (Lang & Ligi 1991; Lang 1995a). Tolleks ajaks oli analüüsitud vaid väheste kivikirstkalmete luuaines, kuid saadud andmed osutasid üheselt sellele, et isegi ühepereliste kollektiivide puhul ei ole kõiki pereliikmeid seesugustesse kalmetesse maetud. Võttes arvesse ka kalmete dateeringuid, leiti, et igas asustusüksuses e talus rajati sajandi jooksul vaid 3–4 kalmet, ehk igas põlvkonnas üks, kusjuures neisse maeti vaid osa selles majapidamises elanud inimestest. Valdavalt põletusmatustega esindatud rooma rauaaegsed tarandkalmed olid osteoloogiliselt seevastu täiesti uurimata. Viimaste puhul võeti abiks võrdlus samaaegsete ja vähemalt hauapanuste osas kultuuriliselt sarnaste laibamatustega kalmetega Lääne-Leedus. Vastavalt seal välja selgitatud mõningate hauapanuste (sõled, käevõrud ja sõrmused) ja matuste arvu suhtele leiti, et Kirde-, Kesk- ja Kagu-Eesti tarandkalmetesse matnud kollektiivid võisid koosneda keskmiselt 5–9 inimesest, samal ajal kui Loode-Eestis jäid vastavad arvud endiselt liiga väikeseks (3–4), et eeldada kõikide kollektiiviliikmete matmist. Hiljem kaevatud Viimsi I tarandkalme osteoloogiline analüüs (Kalling 1993) osutas selle uurimuse põhijärelduse (tarandkalmeid rajanud kollektiivid ei olnud suuremad tavalisest perest) paikapidavust, tehes samas väikesi korrektiive matuste arvu ja hauapanuste hulga omavahelise suhte osas (Lang 1993, 56; 1996, 358). 1990. aastatel teostatud varaste tarandkalmete luuainese analüüs (peamiselt J. Kalman) osutas aga tõigale, et neissegi pikka aega kasutatud matmispaikadesse ei ole maetud kõiki talupere liikmeid (vt Lang 2000a, 206; Mägi 1999a; Kalman 2000a-c).

Piiride avanedes jõudis 1990. aastate algupoleel Eestisse uusi tuuli ka ühiskonna sotsiaalse arengu tõlgendamisel, seda eeskätt postprotsessuaalse käsitlusviisi raamides. Nii hakati kirjutama nooremal pronksiajal välja kujunenud pealikuühiskonnast oma sotsiaalse kihistumisega, eliidi võimuhete manifesteerimisest monumentaalsetes kivikalmetes, ideoloogiate legitimatsiooni- ja konsolidatsioonifaasidest ning esialgu isegi varariiklike struktuuride kujunemisest rooma rauaajal (Ligi 1995a). Varariiklikust korraldusest eesotsas kuningatega on küll hiljem loobutud, püüdes selle asemel rõhutada territoriaalsete võimustruktuuride hoopis väiksemaid mõtmeid ja sotsiaalse arengu teistsuguseid teid. Võtmeks teistsuguste arenguvõimaluste mõistmisel kujunes kontseptsioon nn ühe domineeriva talu süsteemi väljakujunemisest pronksi- ja rauaaja vahetusel (Lang 1996, 465 jj). Seesuguste süsteemide all mõeldi asustuspriirkondi, kus näiliselt ühetaoliste majapidamiste hulgas oli üks teistest selgesti eristuv asustusüksus. Viimane võis eristuda kas oma märgatavalt erinevate kalmeleidude poolest (omades tunduvalt rohkem erinevaid esemetüüpe ja importi) või asendi poolest maastikul (nt kindlustatud või mäepealne asula). Järeldati, et seesugune asustuspriirkonnasine sotsiaalne hierarhia tulenes tavaliste asustusüksuste teatavast maksustamisest või koormistamisest domineeriva talu poolt. Esialgu olid kõnealused süsteemid oma pindalalt suhteliselt suured, kuni paarsada ruutkilomeetrit, muutusid aga

aegade jooksul seoses asustuse tihenemisega väiksemaks, jõudes u poolesaja ruutkilomeetri suuruste üksusteni hilisel rooma rauaajal. Selliste sotsiaalselt selgelt hierarhiseeritud struktuuride suuruse ja geograafilise paiknemise võrdlemine nii 13. sajandi alguse külarühmadega Taani hindamisraamatus (*Liber Census Daniae*) kui ka keskajast tuntud maksupiirkondadega (vakustega) võimaldas järeldada, et tegu on nende maksupiirkondade esmase, st muinasaegse arenguvormiga (Lang 2002).

Ühe domineeriva talu kontseptsioon tugines lisaks asustuslooliste seikadele ja hauapanuste erinevustele ka **maakasutussüsteemide ja omandisuhete arengu** uurimise tulemustele. Nagu eespool märgitud, algas fossiilsete põldude uurimine Eestis juba 1969. a, kuid pikka aega piirdus see uurimistöö peamiselt põllukivihunnikute (pääste)kaevamisega. Isegi pärast Rebala kamberpõldude avastamist 1982. a ei osatud neid paigutada muistsete maakasutussüsteemide arengu üldisesse konteksti Põhja- ja Loode-Euroopas.²⁰ Olukord muutus alles kümme aastat hiljem seoses uute kamberpõldude avastamisega Saha-Lool ja Proosal. Kaevamised nendel põllukompleksidel aitasid välja selgitada mitte ainult vastavate muististe vanust²¹, vaid ka komplekside kujunemiskäiku ning erinevate süsteemide olemasolu (Lang 1994a-b; 1995b-c). Kõige varasemaks ja ühtlasi kõige hilisema ajani säilinud maakasutussüsteemiks osutusid lihtsad põllukivihunnikute väljad, kus üksikute põllulappide kuju ja suurust pole välisel vaatlusel võimalik kindlaks teha. Kamberpõldude hulgas võis aga eristada kahte arenguastet, millest varasemat nimetati balti põldudeks nende esinemise järgi Balti merd ümbritsevas maades. Neile oli iseloomulik juhuslik kujunemisprotsess – põllulapid võtsid kuju pikaajalise maaharimise käigus vastavalt põllukivihunnikute algele paiknemisele ja ristikünni tehnikale – ja seetõttu äärmiselt ebakorrapärane kavand. Hilisema etapi põllud olid võrreldavad kelti põldudega mujal Põhja- ja Loode-Euroopas – neile oli tunnuslik korrapärane planeering, mis kõneles põllulappide asendi ja suuruse kavandamisest enne peenarde rajamist. Statsionaarselt fikseeritud põllusüsteemide ilmumist üksiktalulise asustusviisi taustal nooremal pronksiajal seostati eraomanduslike õiguste väljakujunemisega haritavale maale, kusjuures kelti-tüüpi, märksa korrapärasema maajaotuse algust üleminekul rauaajale tõlgendati teatava maksukohustuse sisseseadmisena vastava talu toodangule (Lang 1995c).

Täiendavaid andmeid varase viljelusmajanduse kohta saadi paleoökoloogilistest uurimustest. Nagu ülal märgitud, koostati vaatlusalustel aastatel terve rida uusi õietolmudiagramme, kus muuhulgas analüüsiti põhjalikult ka inimõju olemust ja arengut ümbritsevale keskkonnale. Eriti suur tähtsus on nendel töödel olnud just varasemate perioodide, s.o hilisneoliitikumi ja vanema pronksiaja seisukohalt, millest arheoloogilist tõendusmaterjali napib endiselt. Esimesed märgid põldude raadamisest (söetolmu osatähtsuse kasv, maastiku avanemine), teraviljade (nisu, oder, kaer) kasvatamisest ja loomapidamisest (niidu- ja karjamaad) on nendes diagrammides enamasti üsna tagasihoidlikud, eri piirkondades eriaegsed ja erineva kestvusega (nt Veski 1998; Veski & Lang 1996; Lang 1999b-c; Poska *et al.* 1999; Laul & Kihno 1999; Kriiska 2003b). Kuna inimõju tõusuperioodid on kõikjal vaheldunud langusaegadega ja vastupidi, siis võib sellest välja lugeda asustuse liikuvust, sobivate viljelusmaade otsinguid, perioodiliselt ringlevat alepõllundust. Kogu seda protsessi, mille sisuks oli seni püsiva kasutuseta, kuid viljelusmajanduseks sobivate maade järk-järguline asustamine, on hakatud nimetama esimeseks maahõiveks (Lang 1996; 2000a).

Lisaks neile kolmele põhiteemale on uudseid tõlgendusi esitatud veel teisteski valdkondades. Oluliseks tuleb pidada äsjavalminud käsitlust pronksi- ja rauaaja inimeste usundi põhijoonte kohta Tõnno Jonuksi sulest (2003; 2005). Usundiküsimustega on tihedalt seotud ka Andres Tvauri uus käsitlus lohukividest (1997). Kivikirst- ja (varaste)

²⁰ Nii näiteks ei ole “Eesti talurahva ajaloo” (ETRA, 1992) varase rauaaja peatükis sõnagi juttu kelti põldudest, kuigi illustratsiooniks on kasutatud pilte peenardega ümbritsetud põllulappidest Rebalas.

²¹ Kui varem piirdus fossiilsete põldude dateerimine peamiselt nende võimalustega, mida pakkusid üksikud leitud savinõukillud, siis nüüd kasutati dateerimiseks põllujäänuste alt ja seest kogutud söe radiosüsiniku analüüsi, mis aitas nende vanuse paigutada samal meetodil dateeritud Põhja- ja Loode-Euroopa põldudega samasse konteksti.

tarandkalmete luuainese analüüs on andnud huvitavaid andmeid toleaeegsete inimeste tervisest, toitumusest, põetud haigustest ja patoloogiast (Kalman 1999; 2000a-c). Mainitagu ka Silvia Lauu monograafiat (2001), mis võtab kokku eelrooma ja rooma rauaaja uurimise tulemused Kagu-Eestis. Pronksi- ja vanema rauaajaga seotud üksikküsimusi, millele viimased viihteist aastat on lisavalgust heitnud, võiks aga loetleda veel rohkesti.

Kokkuvõtteks viimaste aastate uurimistöe kohta võib märkida, et kõige rohkem on uut informatsiooni ja uudseid tõlgendusi lisandunud noorema pronksiaja ja eelrooma rauaaja kohta. Seejuures on oluliselt teisenenud ettekujutus ühiskonna arengust, sotsiaalsetest struktuuridest, ideoloogiast ja nende muutumisest, põllumajanduse edenemisest jne. Hoopis vähem on uusi andmeid saadud rooma rauaaja ja vanema pronksiaja kohta. Et mitmed Tartu Ülikooli arheoloogia õppetoolis viimastel aastatel kaitstud lõputööd ning alustatud magistriteemad käsitlevad just nende perioodide muistiseid (nt Johanson 2005; Rohtla 2005), siis võib siingi lähematel aastatel oodata läbimurret.

Kokkuvõte

Arheoloogide ettekujutus pronksiajast ja vanemast rauaajast tänapäeva Eesti aladel on aegade jooksul teinud läbi suuri muutusi. 19. sajandil selliseid mõisteid nagu pronksiaeg ja eelrooma rauaag õieti veel ei eksisteerinudki – kiviaeg arvati siinmail olevat kestnud kuni meie ajaarvamise alguseni. Vastavalt sellele, kuidas lisandus leiuainest ning õpiti tundma kinnismuistiseid, sündisid ja hakkasid sisuga täituma ka nimetatud arheoloogilised perioodid. Alles alates 1930. aastatest võib kõnelda selgepiirilise kronoloogiaga perioodide omaksvõtmisest eesti arheoloogias, vähemalt meid siinkohal huvitavate aastatuhandete osas.

Loomulikult on kõik perioodid ja kronoloogiad arheoloogide poolt loodud konstruktsioonid, millel iseenesest ei pruugi olla erilist tähtsust muistsete inimeste igapäevaelu uurimisel. Samas on nii, et mitte ainult arheoloogilise materjali juurdekasv ei tingi periodiseeringu detailsemaks muutumist, vaid ka vastupidi – mida täpsem ja üksikasjalikum on periodiseering, seda täpsemaks ja adekvaatsemaks muutuvad ka nende perioodide kohta esitatavad küsimused ning vajadused spetsiifiliste muististe uurimiseks. Milline oli elu Eestis hilispronksiajal või varasel eelrooma rauaajal? – sellist küsimust ei saanud esitada veel enne 1930. aastaid, sest vastavate perioodide olemasolugi ei teadvustatud. Sellel küsimusel sellises sõnastuses puudus (ametlikult teaduslik) sisu isegi näiteks 1950. aastatel, mil peeti õigemaks rääkida hoopis isajärgse sugukondliku korra perioodist. On selge, et teaduslikku uurimist vajavad probleemid on isajärgse sugukondliku korra puhul mõnevõrra teistsugused kui pronksi- ja eelrooma rauaaja puhul, kuigi väljakaevamiste praktika võib jääda enam-vähem samasuguseks.

Kuni 1950. aastateni domineeris Eestis selgesti rooma rauaaja uurimine ja pole kahtlust, et see oli nii tänu väga rikkalike hauapanustega tüüpilistele tarandkalmetele. Teiselt poolt soodustas nimetatud perioodi uurimist kultuuriajalooline käsitlusviis – üksteisele järgnenud suurte tarandkalmete kaevamine kuhjas hoidlariulitele massiliselt atraktiivseid leide, mida oli võimalik kirjeldada, võrrelda, tüpologiseerida, levikukaartidele kanda jne. Leiutühjade perioodide uurimine kultuuriajaloolise käsitlusviisi valitsedes ongi üsna mõeldamatu. Arusaamine rooma rauaaja ühiskonnast nende pikkade aastakümnete jooksul aga peaaegu ei muutunud, sest kalmete kõrvale ei lisandunud teist laadi muistiseid, samuti ei osatud kalmeleidudele esitada teistsuguseid küsimusi. Seetõttu on arusaadav, et tüüpiliste tarandkalmete plaanipärane kaevamine hääbus 1960. aasta jooksul peaaegu olematuks.

Seevastu andis noorema pronksiaja tundmaõppimiseks hindamatu panuse kindlustatud asulate avastamine ja kaevamine. Asulate materjal võimaldas seni üksnes väheste leiuvaeste kivikirstkalmete ja üksikute juhuleidude põhjal tuntud ajastule anda hoopis uue sisu, väliskolonisatsiooni või kultuurilaenude asemel või kõrval näha kohaliku rahva igapäevaelu ja majanduse edenemist. Samasuguse tugeva tõuke hilispronksi- ja eelrooma rauaaja uurimisse andis hiljem ka varaste tarandkalmete ja maakasutussüsteemide avastamine. Viimased olid sealjuures olulised mitte ainult põllumajanduse arengu, vaid ka ühiskonnas valitsenud

omandisuhete valgustamisel. Kuni 1930. aastateni äärmiselt leiuvaene ja “kultuurilist allakäiku näidanud” I aastatuhat eKr on tänaseks muutunud üheks kõige muististerikkamaks ja dünaamilisema arenguga ajastuks Eestis. See kehtib õieti küll ainult Põhja- ja Lääne-Eesti kohta, kuna maa siserajoonide tunneme me endiselt märksa halvemini.

Edasine uurimistöo peaks keskenduma kõigepealt vanema pronksiaja tundmaõppimisele – miks on nõnda vähe teada kinnismuistiseid ja arheoloogilisi leide, millega seletada seda “epineoliitilist kultuuritust” õitsva neoliitikumi ja noorema pronksiaja vahel? Missugused protsessid majanduses, asustuses ja ühiskonnas leidsid aset teise eelkristliku aastatuhande jooksul kogu tänase Eesti alal? Teine arengusuund peaks taas hõlmama rooma rauaaja, püüdma asetada seni kogutud rikkaliku kalmematerjali uutesse seostesse, leidma asulakohti, põllujäänuseid jmt. Ja kolmas oluline suund peaks keskenduma maa siserajoonide uurimisele pronksi- ja eelrooma rauaajal: miks sealseid muistiseid on nii vähe võrreldes põhja- ja läänerannikuga, milles seisnesid erinevused maa eri osades elanud ühiskondade vahel? Mõningatele nendele küsimustele püütakse vastuseid leida küll sarja “Estonian Archaeology” peatses käsitluses pronksi- ja vanema rauaaja kohta, kuid vajalik on hoopis laiemapõhjalisem süstematiseeritud uurimistöo juba lähitulevikus.